

Erik XIV:s sinnessjukdom ett resultat av arv och dåligt samvete?

Den 17 maj 1567 var den 33-åriga Erik XIV på väg till ett möte med ständerna i Uppsala. Han stod på höjden av sin makt. Högadeln, med vilken han fört en kamp, var pacificerad. Några av dess främsta representanter – greve Svante Sture med sönerna Nils och Erik, Abraham Gustavsson Stenbock, Ivar Ivarsson Liljeörn och Sten Axelsson Banér – var i fängsligt förvar i Uppsala slott, anklagade för högförräderi. Den rättsliga processen, som inletts genom kungens eget juridiska organ, Höga nämnden, skulle nu slutföras inför ständerna. Eriks främste rival, den yngre halvbrodern Johan, var sedan tre år fången på Gripsholms slott, besegrad i ett krig som satt stopp för hans försök att föra en självständig utrikespolitik från sitt hertigdöme Finland.

Erik föreföll således att ha ett fast grepp om statsordret. Men inom några dagar skulle allt brista i en virvel av dramatiska händelser – det som i historieböckerna kallas för Sturemorden. Erik inväntade inte slutfasen av den juridiska processen mot de fängslade adelsmännen, utan lät sina drabanter dräpa dem alla utom Sten Axelsson. Ja, än värre: han skall själv ha inlett mordorgien genom att gå lös på en av dem, Nils Sture, med en dolk. Detaljerna i händelseförloppet kan vi lämna därhän. Det som har sitt intresse här är Eriks psykiska hälsa. Han drabbades nämligen av en fulminant psykos.

Redan på väg till Uppsala var Erik i psykisk obalans.

I dagboken (originalet på latin) kan man läsa för den 17 maj: »Kom jag till Upsala, då hela min betjäning lämnade mig på vägen från Flottsund, så att jag skymligen till fots i folkets åsyn nödgades gå in i staden.« Den 18 maj, dagen före det att Erik skulle föredra sina anklagelser mot de fängslade för ständerna, blev han berusad under banketten. Han skriver dagen därpå: »Fyllde några gäster mig med starkt vin emot deras och min egen vana.« När sedan talet skulle hållas var konceptet borttappat, enligt Erik på grund av en tjänares »trolöshet«. Han började ändå sitt anförande, men kom av sig då han tyckte sig märka ett visst motstånd bland prästerna. Därför lät han avbryta mötet. Det var sedan Eriks förtrogne, hans prokurator, Jöran Persson, som slutförde förhandlingarna med ständerna och fick dem att tillstyrka anklagelserna.

Under de följande majdagarna bröt psykosen ut med full styrka. I dagboken finns ett uppehåll mellan 19 maj och 6 juli. Men av andra dokument vet vi att Erik befann sig i stark spänning och flydde slottsområdet, där avrättningarna börjat. Hans gamle lärare Dionysius Beurreus, en fransk hugenott och läkare, sökte lugnande övertala honom att stoppa blodbadet, men blev själv på kungens befallning nedstucken. Erik skall sedan ha irrat omkring under drygt ett dygn tills han påträffades omötknad en bit utanför Uppsala.

Ända fram till årsskiftet var han oförmögen att regera. Han uppvisade en rik och fluktuerande symtomflora med paranoidea vanföreställningar, ånger samt för-

GEORG VON ROSEN

1843–1923. Oljemålning, 1871, av Erik XIV sittande på golvet bredvid Karin Månsdotter, med Jöran Persson i bakgrunden önskande Eriks namnteckning på ett dokument. Målningen uttrycker väl 1800-talets syn på Erik som obeslutsam och Jöran Persson som hans onda genius samt den ängstalika Karin.

Foto: Nationalmuseum, Stockholm.

**ERIK XIV:S
TECKNINGAR**
gjorda under
fångenskapen
med en spetsig
träpinne och
sotvatten i ett
exemplar av
Sabellicus'
»Opera omnia«.
Foto: Jessica Lund/
Kungliga biblioteket.

tvivlan över vad han ställt till med, varför han ville försonas med de mördades anförvanter. Vidare trodde han sig tidvis vara avsatt och satt i fängelse, trots att han alltså, åtminstone formellt, var en kung som regerade med Guds nåde. Den starka ångest han kände framgår av ett brev han skrev till sin bror Johan, med vilken han på riksrådets uppmaning (det var detta som nu hade den reella makten) sökte förlikning: »Wi kunne icke annat wete, än at Wi af alle människor öwergifne äre och i fast större jämmer stadde än om Wi uti fängelse voro, medan Wi orsaken til Wårt förderf och olycka rättsligen icke wete.« En av kungens sekreterare berättar att »mod, hjärta och all god lycka var försvunnen, Guds dom och hans eget samvete beängslade honom«.

När väl Erik tillfrisknade vid årsskiftet, skedde det nästan från ena dagen till den andra. Han kunde åter med full styrka leda styret av landet och ta befäl över trupperna i kriget mot Danmark som pågick. Under våren och sommaren 1568 sökte han på nytt flytta fram sina positioner mot högadeln. Kulmen var när han i juli officiellt lät sig vigas vid den lågbördiga Karin Månsdotter, som också kröntes till drottning. Därigenom distanserade han sig fullständigt från högadeln, som av hävd väntade sig att en drottning skulle väljas ur deras krets. Allt detta kom att besegla hans öde. Halvbröderna, hertigarna Johan och Karl, reste upprorsfanan. Styrkeförhållandena var till Eriks nackdel; i september tvangs han ge sig själv fången åt sina bröder. Så förblev han ända tills han 1577 mördades med arsenik på slottet Örbyhus, av allt att döma på Johan III:s befallning.

Det gick ingen materiell nöd på honom, men fångenskapen ledde till ökande isolering, särskilt efter det att han 1573 skilts från sin Karin på kung Johans befallning. Förhållandet till henne var dock problematiskt; ofta bröt Eriks svartsjuka sänjan. Vid ett tillfälle blev han också svårt misshandlad av en vakt, bror till en av de i Uppsala mördade adelsmännen. Erik fick läsa, men hade inte tillgång till skrivpapper. I böcker som han studerade gjorde han anteckningar. Mot slutet berövades han också skrivdon; i stället sotade han en trästicka att användas som penna. Dessa anteckningar är vår främsta information om hur han mådde. I övrigt är samtida vittnen motsägelsefulla. Få hade av naturliga skäl möjligheter att direkt observera den fångne kungen. Det finns inte några säkra belägg för

sinnessjukdom i början av fångenskapen, men 1575 berättar ett vittne om Erik att han »ställer sig under stundom som en rasande meniskie«.

De efterlämnade anteckningarna från fängelsetiden består av teckningar, noter till musikstycken, dagböcker samt olika texter, såsom traktater där Erik enligt den aristoteliska logikens principer gör slutledningar, syllogismer, varav merparten uttrycker hans önskan att rättfärdiga sig själv och genom att argumentera för arvrikets fördelar framhålla vilket oerhört brott han själv blivit utsatt för genom brödernas förräderi. Dessutom finns genealogiska härledningar, som med början i Adam och Eva över guden Jupiter osv slutar med honom själv, samt långa namnlängder, där bara en del av namnen kan knytas till identifierbara gestalter. Man har tolkat de senare så, att kungen i sin fångenskap gick in i en kompensatorisk fantasivärld där han delade ut förläningar åt imaginära befattningshavare.

Hur har man bedömt Eriks sinnessjukdom? Vi kan börja med honom själv. I februari 1568 kommenterade han sin nyss genomlidna psykos i ett brev till ärkebiskopen. Han berättar att Gud hjälpt honom »ifrån djävulens anfäktning, som oss besvärat haver«. Liknande tankegångar kommer till uttryck i en offentlig förklaring som han lät adressera till folket att läsas upp från predikstolarna i juli samma år.

Att det är sgrarna som skriver historien är en sanning som i hög grad bekräftas när det gäller Erik XIV. Om nu han själv uppfattade sin sjukdom som en anfäktning av djävulen, vilken Gud hjälpt honom att stå emot, betraktade i stället usurpatorn Johan III och hans anhängare den som ett Guds straff i det anklagelsesdokument som ständerna hade att ta ställning till 1569 efter Eriks avsättning. Äldre historiker har i allmänhet varit kritiska mot Erik. Sinnessjukdomen och övriga förment dåliga karaktärsdrag har givit stoff åt en mörk persontekning. Man har särskilt framhållit lynnigheten, liderligheten, obeslutsamheten, högdragenheten och hans överdrivna misstänksamhet. Vidare har hans nästan monomana intresse för astrologi (tidens modevetenskap) uppfattats som graverande. I den mån äldre historiker också velat se en ärftlig belastning, har man pekat på mödernet. Erik var ju ende sonen i Gustav

Vasas första äktenskap, det med Katarina av Sachsen-Lauenburg. På så sätt gick naturligtvis de yngre syskonen fria – de hade Gustav Vasas andra gemål, Margareta Leijonhufvud, till mor – från misstankarna om att ha burit på dåliga arvsanlag. Anklagelserna mot de fängslade adelsmännen i Uppsala, som ledde fram till Sturemorden, har setts som frukter av Eriks sjukliga misstankar i kombination med Jöran Perssons onda anslag.

Egentligen finns det bara en äldre auktoritet som sökte göra en mer balanserad och psykologisk bedömning av Erik, nämligen 1700-talshistorikern Olof Celsius. Denne betonade vad vi skulle kalla reaktiva faktorer och framhöll Eriks trängda läge. Han menade att ryktena om alla stämplingar mot honom bidrog till hans fullt begripliga misstänksamhet.

Ett av de tidigaste försöken till en preciserad psykiatrisk diagnostik finner man i historikern A G Ahlqvists bok »Konung Erik XIV:s sista lefnadsår« från 1878. Han hade konsulterat Uppsalaprofessorn i psykiatri N G Kjellberg, som menade att Eriks sjukdom var av en »maniakalisk natur, dvs periodiskt återkommande med ljusare mellantider«.

Med Viktor Wigerts »Erik XIV« från 1920 tillämpades för första gången den moderna psykiatriens diagnostiska ramverk på en analys av Erik. Slutsatsen som författaren – sedermera professor i psykiatri vid Karolinska institutet – kom till var att det rörde sig om en schizofren psykos med en demens som slutstadium, dvs det som impliceras i den tyske psykiatern Emil Kraepelins begrepp: *dementia praecox*. Eller som Wigert förklarar: »... en fortskridande organisk process, som till slut åstadkommit en betydande destruktion av substratet för de psykiska förmögenheterna.« Till skillnad från äldre historiker menade Wigert att det inte var på modernet utan på fädernet de sjukdomsalstrande generna fanns. Det är ju ett slående faktum att bland Eriks halvsyskon blev hertig Magnus alltmer invaliderad av sinnessjukdom, och även system Sofia drabbades av psykisk ohälsa. Wigert gav Magnus samma diagnos som Erik. Överhuvud fanns det en anhopning av psykisk sjukdom, olyckliga och avvikande personlighetsdrag inom Vasaätten – inte minst lynnigheten samt misstänksamheten.

Wigerts studie är imponerande; den bygger på omfattande källforskning. Ändå utgår den i sitt grundkoncept från den mörka bild av Erik som äldre historiker målat. Uppfattningen om en kronisk endogen sinnessjukdom är ett slags medikalisering av denna bild. Wigert är ofta ensidig när han tolkar enskilda episoder som exempel på Eriks sjukliga misstänksamhet utan att se dem i deras historiska sammanhang. Han tog också ställning i frågan om dateringen av vissa anteckningar från fängelsetiden så att de passade med hans teori om en successiv demensutveckling. De stämplingar som Erik trodde riktades mot honom var enligt Wigert paranoidea vanföreställningar. Följaktligen såg han också skuldfrågan angående Sturemorden i ett psykiatriskt perspektiv.

Under 1900-talet blev bilden av Erik XIV mindre entydig. 1927 publicerade historikern och etnologen Rudolf Elander »Sturemordens gåta«, där han argumenterade för att Eriks anklagelser mot högadeln för stämplingar var högst befogade; en uppfattning som han sedan förde fram i andra studier. 1996 drev journalisten och författaren Knut Carlqvist, om än mer tententiöst, en liknande tes i »Kung Erik av folket«.

Det tyngsta inslaget i den följande historiska revisionen är Ingvar Anderssons biografi över Erik XIV från 1935. Andersson, som var en sträng källkritiker, menade

ERIK XIV

1533–1577.

Oljemålning tillskriven Steven van der Meulen, 1561.

»Han ... bar sig åt som den man, den Gud tager sin anda ifrån.«

(Gustav II Adolf om sin farbror Erik)

de att dokumentationen beträffande Sturemorden inte gav stöd för en bestämd uppfattning i skuldfrågan. Han framhöll emellertid de rationella sidorna hos Erik. För honom var kungen ett barn av renässansen som i Machiavellis anda strävade efter att stärka furstemakten. Sturemorden måste ses i detta sammanhang. Till skillnad från Wigert ansåg Andersson att Eriks psykiska sjukdomshistoria kan avgränsas till två perioder: den som följde på Sturemorden och den som bröt ut under de sista fängelseåren. Därmed fann han inte belägg för att sjukdomen var av en kroniskt progressiv natur.

Ingvar Anderssons biografi spelade en viktig roll för professorn i neurologi, Nils Antoni, när han ifrågasatte schizofrenidiagnosen i en uppsats 1964. I stället menade han att det rörde sig om avgränsade reaktiva psykos, betingade av Eriks utsatta ställning 1567 och den tilltagande isoleringen under de sista fängelseåren. En bidragande faktor var också en personlighetsmässig skörhet, eller psykopati, som grundade sig i en partiell omogenhet. Antoni karakteriserade Erik som hypertym, dvs emotionellt labil med starka sensitiva drag.

Historieprofessorn Lars-Olof Larsson är i »Arvet efter Gustav Vasa« från 2005 av den uppfattningen att de historiska källorna inte ger något stöd för en högadlig konspiration mot Erik vid tiden för Sturemorden. Han menar vidare att Ingvar Andersson tog för lätt på de uppgifter som kan tolkas så att Erik även visade en del sjukdomssymtom före Sturemorden. I övrigt går inte Larsson in på Eriks diagnos.

Gär det att fortsätta resonemangen om Erik XIV:s sinnessjukdom? Ja, till skillnad från Wigert har vi idag ett diagnostiskt alternativ som griper över på både den schizofrena och den affektiva sidan, nämligen schizoaffektiv psykos. En synonym är cykloid psykos. Det rör sig om en sjukdomsgrupp som vanligen har ett periodiskt förlopp och som karakteriseras av såväl stämningsförskjutningar som en schizofreniform symtomflora. Även förvirringstillstånd och starka reaktiva inslag brukar finnas vid de psykotiska utbrotten, som oftast har en stormande och akut karaktär. 1987 hävdade psykiatern Greta Runnquist-Olsson i en studie att en sådan diagnos var tänkbar för halvbrodern Magnus del. Man kan följa vidare i hennes spår och också pröva diagnosen på Erik. Därmed är vi tillbaka till 1800-talspsykiatern Kjellbergs ovannämnda karaktäristik av Eriks sjukdom som »maniakalisk«. Någon definitiv slutsats går dock inte att dra. De metodologiska svårigheterna är för stora. Den typ av kriteriebaserad psykiatrisk diagnostik som vi idag gärna använder är för precis och rigid för att kunna tillämpas på ett historiskt material som inte är fokuserat kring dessa kriterier.

För att avslutningsvis lämna frågan om en lämplig diagnos åt sidan och i stället försöka nå fram till en mer tidlös insikt om psykisk sjukdom och hur maktlös även en kung av Guds nåde är, när han drabbas, kan vi begrundas en av Eriks syllogismer: »Gud befäller, att man skall ha fördrag med människornas svagheter på grund av sinnessjukdom. Konungar är också människor och kunna bli sinnessjuka. Därför bör man också ha fördrag med konungarnas svaghet och sinnessjukdom.«

Lars Sjöstrand

överläkare, Beroendecentrum Stockholm
lars.sjostrand@sll.se

Läs mer Referenslista <http://ltarkiv.lakartidningen.se>